

आमुखम्

राष्ट्रीय-पाठ्यचर्यायाः रूपरेखा (2005) ज्ञापयति यत् बालकानां विद्यालयीयं जीवनं बाह्य-जीवनेन सह योजनीयम् । अयं सिद्धान्तः पुस्तकीय-ज्ञानस्य तस्मात् न्यासाद् विपरीतः अस्ति यस्य प्रभाववशात् अस्माकं व्यवस्था अद्यावधिपर्यन्तं विद्यालयस्य गृहस्य च मध्ये अन्तरालं विरचितवती अस्ति । नूतन-राष्ट्रीय-पाठ्यचर्याधारिताः पाठ्यक्रमाः पाठ्यपुस्तकानि च एतम् आधारभूत-विचारं क्रियान्वेतुम् एकः प्रयासः अस्ति । एतस्मिन् प्रयासे प्रत्येकं विषयस्य एकदृढभित्त्या आवरणस्य अथ च सूचना-संस्मरणस्य प्रवृत्तेः विरोधः समाविष्टः अस्ति । आशासे यत् एते प्रयासाः अस्मान् राष्ट्रीय-शिक्षा-नीतौ (1986) वर्णितायाः बालकेन्द्रित-व्यवस्थायाः दिशि सुदूरं नेष्यन्ति ।

एतस्य प्रयत्नस्य साफल्यम् अधुना एतस्मिन् तथ्ये आश्रितम् अस्ति यत् विद्यालयानाम् आचार्याः अध्यापकाः च बालकेभ्यः कल्पनाशील-गतिविधीनां प्रश्नानां च साहाय्येन शिक्षणाधिगमसमये स्वीयेषु अनुभवेषु चिन्तनं कर्तुम् अवसरान् प्रददति । अस्माभिः एतत् मन्तव्यं यत् यदि समयं स्थानं स्वतन्त्रतां च बालकेभ्यः प्रयच्छामः तर्हि बालकाः ज्येष्ठैः समर्पितया सूचना-सामग्र्या सह युक्त्वा सङ्घर्षं च कृत्वा नूतनस्य ज्ञानस्य सर्जनं कुर्वन्ति । शिक्षायाः विविधानां साधनानाम् एवञ्च स्रोतसाम् अवहेलनस्य प्रमुखं कारणं पाठ्यपुस्तकस्य परीक्षायाः एकमात्रम् आधारत्वेन निर्माणस्य प्रवृत्तिः अस्ति । सर्जनस्य प्रारम्भस्य च विकासार्थम् आवश्यकम् अस्ति यत् वयं बालकान् शिक्षणस्य प्रक्रियायां पूर्ण-सहभागित्वेन अङ्गीकुर्मः तथा च तेषां सहभागितां सुनिश्चिनवाम, ते बालकाः ज्ञानस्य निर्धारित-मात्रायाः ग्राहकाः सन्ति इति चिन्तनं त्यक्तव्यम् ।

एते उद्देश्याः विद्यालयस्य दैनिक-जीवने कार्यशैल्यां च भृशं परिवर्तनं याचन्ते । दैनन्दिन्यां समय-सारण्यां परिवर्तनशीलत्वं (लचीलापन) तावदेव आवश्यकम् अस्ति यावत् वार्षिकदिनदर्शिकायाः क्रियान्वयने जागरूकता, येन शिक्षणार्थं नियत-दिनानां सङ्ख्या वास्तविकं रूपं स्वीकुर्यात् । शिक्षण-मूल्याङ्कनयोः विधयः अपि एनं विषयं निश्चेद्यन्ति यत् इदं पाठ्यपुस्तकं विद्यालये बालानां जीवनेभ्यः मानसिकोद्वेगस्य खिन्नतायाः च स्थाने हर्षं प्रदातुं कियत् प्रभावि सिध्यति । भारस्य समस्यायाः समाधानार्थं पाठ्यक्रम-निर्मातृभिः विभिन्नेषु चरणेषु ज्ञानस्य पुनर्निर्धारण-समये बालानां मनोविज्ञानाय एवञ्च अध्यापनाय उपलब्ध-समयस्य ध्यानं दातुं पूर्वापेक्षया अधिकः सचेष्टः प्रयत्नः कृतः अस्ति । एषः प्रयासः इतोऽपि गभीरतया स्यात् इति प्रयत्ने इदं पाठ्यपुस्तकं चिन्तनाय, विस्मयाय, लघुसमूहेषु वार्तालापाय, तर्काय एवं च चर्चायै तथा च हस्ताभ्यां क्रियमाणेभ्यः गतिविधिभ्यः प्राथमिकतां प्रयच्छति ।

राष्ट्रीय-शैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षण-परिषद् एतस्य पुस्तकस्य रचनायै निर्मितायाः पाठ्यपुस्तक-निर्माण-समितेः परिश्रमस्य कृते कार्तर्यं प्रकटीकरोति । परिषद् सामाजिक-विज्ञान-पाठ्यपुस्तकस्य

परामर्शदातृ-समिते: अध्यक्षम् आचार्यहरि-वासुदेवन्-महोदयं प्रति तथा च एतस्याः पाठ्यपुस्तक-समिते: मुख्य-परामर्शदात्रीं विभापार्थसारथीमहोदयां प्रति विशेषरूपेण आभारं प्रकटयति । एतस्य पाठ्यपुस्तकस्य वर्धने बहुभिः शिक्षकैः योगदानं कृतम् । एतद् योगदानं सफलीकर्तुं वयं तेषां प्राचार्याणाम् अपि कृतज्ञाः स्मः । वयं तानि सर्वाणि सङ्घटनानि संस्थाः च प्रति कृतज्ञाः स्मः, यैः स्वीय-सामग्रीणाम्, संसाधनानाम् एवं च सहयोगिनां साहाय्यस्य स्वीकरणे औदार्यपूर्वकं सहयोगः कृतः ।

वयं माध्यमिकोच्चशिक्षा-विभाग-मानव-संसाधन-विकास-मन्त्रालयद्वारा नियुक्तस्य आचार्यमृणालमीरी-महोदयस्य एवम् आचार्यजी.पी.देशपाण्डे-महोदयस्य आध्यक्ष्ये निर्मितायाः निरीक्षण-समितेः तान् सदस्यान् प्रति धन्यवादवचांसि व्यवहरामः ये स्वकीयं मूल्यवन्तं समयं सहयोगं च दत्तवन्तः । व्यवस्थागत-संस्करणेषु स्वीय-प्रकाशनेषु च नैरन्तर्येण परिष्काराय समर्पिता परिषद् टिप्पणीः परामर्शाश्च स्वागतीकरिष्यति येन भाविसंशोधनेषु साहाय्यं स्वीकर्तुं शक्येत ।

निदेशकः

राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धान-
प्रशिक्षणपरिषद्

नवदेहली

२० नवम्बरः २००७

पाठ्यपुस्तकनिर्माणसमिति:

अध्यक्षः, सामाजिकविज्ञान-पाठ्यपुस्तक-परामर्शदातृसमिति:

हरिवासुदेवन्, प्राध्यापकः इतिहासविभागे कलकत्ताविश्वविद्यालये कलकत्तानगरम् ।

मुख्यपरामर्शदात्री

विभापार्थसारथी, प्राचार्या (अवकाशप्राप्ता) सरदारपटेलविद्यालयः, नवदेहली ।

सदस्याः

अनिन्दिता दत्ता, दिल्ली-स्कूल-ऑफ़-इकोनोमिक्स, देहलीविश्वविद्यालयः, नवदेहली

अपर्णापाण्डेयः, प्रवक्त्री, सामाजिक-विज्ञान-मानविकीशिक्षाविभागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसंधान-प्रशिक्षण-परिषद्, नवदेहली

अंशुः, सहायक-प्राध्यापिका, किरोडीमलमहाविद्यालयः, देहलीविश्वविद्यालयः, देहली

पुनमबिहारी, उपप्रधानाचार्या, मिराण्डाहाउसमहाविद्यालयः देहलीविश्वविद्यालयः, नवदेहली

भगीरथीझिङ्गरनः, प्रशिक्षितस्नातकशिक्षिका, पाथवेज्वलर्डविद्यालयः, गुरुग्रामः

मीराहूणः, प्रशिक्षितस्नातकशिक्षिका, मॉडर्न-स्कूल, बाराखम्बामार्गः, नवदेहली

श्यामलाश्रीवत्सः, प्रशिक्षितस्नातकशिक्षिका, सरदारपटेलविद्यालयः, नवदेहली

समितादासगुप्ता, प्रवक्त्री, आनन्दालयः, आनन्दः, गुजरातम्

श्रीनिवासन् के, प्रशिक्षितस्नातकशिक्षकः, माल्या-अदिति-इण्टरनेशनलविद्यालयः, बेङ्गलुरुः

हिन्दुनुवादकौ

भावनामोहनः, उत्तम-नगरम्, नव-देहली & रञ्जनकुमारचौधरी, प्रवक्ता, राजकीय-सह-शिक्षोच्चतरमाध्यमिक-विद्यालयः, खेड़ा-डाबरा

सदस्य-समन्वयिका

तनुमलिकः, प्रवक्त्री, सामाजिकविज्ञान-मानविकीशिक्षाविभागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसंधानप्रशिक्षण-परिषद्, नव-देहली

कृतज्ञता-ज्ञापनम्

राष्ट्रीयशैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षणपरिषद् अस्य पुस्तकस्य वर्धने सहयोगार्थं प्रमिलाकुमारः, प्राध्यापिका (अवकाशप्राप्ता), भोपालः एवं च शिप्रानायरः, दार्जिलिङ्गम् इत्यनयोः कृतज्ञतां व्यक्तिकरोति।

वीरसिंहः आर्यः, प्रधानवैज्ञानिकोऽधिकारी (अवकाशप्राप्तः), वैज्ञानिक-तकनीकीशब्दावल्यायोगः, मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयः-भारतप्रशासनम्; नरेन्द्रबासः, प्रवक्ता, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षणपरिषद्, हरियाणा; दीपावलीबधवारः, रेलवे-वसतव्या, तुगलकाबादः, नवदेहली इत्येतैः सर्वैः अनुवादस्य पुनरीक्षणे बहुमूल्ययोगदानं दत्वा साहाय्यं कृतम् अतः एषाम् अपि परिषद् कृतज्ञतां व्यक्तिकरोति।

यया प्रत्येकस्मिन् स्तरे अस्य पाठ्यपुस्तकस्य निर्माणे अमूल्य-सहयोगः विहितः तां सामाजिकविज्ञान-मानविकी-शिक्षाविभागस्य प्राध्यापिकाम् एवं विभागाध्यक्षां सवितासिन्हां प्रति अपि परिषद् कार्तर्यं प्रकटीकरोति।

परिषद् अग्रलिखितानां सर्वेषां जनानाम् एवं सङ्घटनानाम् अपि कृतज्ञतां व्यक्तिकरोति यैः अस्य पाठ्यपुस्तकस्य स्वाभाविकरचनार्थं विविधचित्राणाम् एवं च अन्यपाठ्यसामग्रीणां व्यवस्था कारिता।

अंशुः, वरिष्ठाचार्या, किरोडीमल-महाविद्यालयः, दिल्लीविश्वविद्यालयः, दिल्ली (चित्रसंख्या – २.५, २.१५ एवं ४.१४ कृते); श्रीनिवासन् के., प्रशिक्षितस्नातकशिक्षकः, माल्या-अदिति-इण्टरनेशनल्-विद्यालयः, बेङ्गलुरुः (चित्रसंख्या – ३.७ कृते एवं च ४५ तमे पृष्ठे कणिशस्य विविध-चित्राणां कृते); कृष्णशरणः, ऑस्ट्रिया (चित्रसंख्या – २.१ कृते); मोहम्मदोऽसलमः, लर्निङ्गटच, नवदेहली (चित्रसंख्या – ४.४ कृते); आशीषः चटवालः, राजौरी-गार्डन्, नवदेहली (चित्रसंख्या – ३.८ कृते); आर्. सी. दाशः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षणपरिषद्, नवदेहली (चित्रसंख्या – २.८, २.१० कृते एवं च ५० तमे पृष्ठे वेणुदण्ड-संकुलस्य चित्राणां कृते); निमिषाकपूरः (आवरणपृष्ठे पवण-पेषणी एवं च छात्र-कुम्भकाराः इति चित्राणां कृते); ब्लूफिशः (चित्रसंख्या – १.१ एवं ५.११ कृते एवं च ५० तमे पृष्ठे अभ्यास-पुस्तकचित्रस्य कृते); डी.एम.डी./ गृहमन्त्रालयः (१२, ५३, ५४ तमपृष्ठेषु क्रमशः प्रतिधारिभित्तिः, यूनियन्-कार्बाइड्-संयन्त्रम् एवं च गाओ-क्याओमध्ये सुरक्षाभियानम् इति चित्राणां कृते); उद्योग-मन्त्रालयः, बिहार-सर्वकारः (चित्रसंख्या – ४.५, ४.६, ४.१३, एवं च ५.१ कृते); प्रसार-निदेशकः, कृषिमन्त्रालयः, आई.ए.आर.आई.परिसरः, नवपूसा, नवदेहली (चित्रसंख्या – २.९, ४.९, ४.१०, ४.११ एवं च ४.१४ कृते); पर्यावरणम् एवं वनमन्त्रालयः, भारतप्रशासनम् (चित्रसंख्या – २.११, २.१२, २.१३, २.१४, २.१६, २.१७, २.१८ एवं च २.१९ कृते तथा च १८ तमे पृष्ठे गृध्रस्य चित्रस्य कृते); कृष्णाङ्गार-मन्त्रालयः, भारतप्रशासनम् (चित्रसंख्या – ३.१ एवं च ३.१२ कृते); नवीन-नवीकरणयोर्जा-मन्त्रालयः, भारत-प्रशासनम्, (चित्रसंख्या – ३.१७ कृते); सी.ओ.एम.एफ.ई.डी., पटना (चित्रसंख्या – ५.२ कृते); विज्ञापन-दृश्यप्रचार-निदेशालयः, सूचना-प्रसारणमन्त्रालयः, भारतप्रशासनम् (चित्रसंख्या – ३.९, ३.१५ एवं च ३.१८ कृते); ओ.एन.जी.सी. (चित्रसंख्या – ३.४ एवं च ३.१३ कृते); आई.टी.डी.सी. पर्यटन-मन्त्रालयः, भारत-प्रशासनम् (चित्रसंख्या – ३.११ कृते); सामाजिकविज्ञानम्, पाठ्यपुस्तकम्, अष्टमीकक्षा, द्वितीयो भागः, राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षणपरिषद् २००५ (चित्रसंख्या – २.६, २.७, ४.७, ४.८, ४.१२, ४.१६, ४.१७, ४.१८ कृते एवं च १२ तमे पृष्ठे भू-स्खलनस्य चित्रस्य कृते); द टाइम्स्-ऑफ इण्डिया, हिन्दुस्थानटाइम्स् एवं च इण्डियन्-एक्सप्रेस (२० तमे पृष्ठे प्रदत्तवार्ताणां कृते); अरविन्दगुप्ता, आई.यू. सी.ए.ए., पूना (३४ तमे पृष्ठे प्रदत्ते सौर-गतिविधिचित्रस्य कृते) एवं च कौशलशर्मा, वरिष्ठाचार्यः, किरोडीमल-महाविद्यालयः, दिल्लीविश्वविद्यालयः, दिल्ली (१२ तमे पृष्ठे प्रदत्तस्य भू-स्खलनस्य वस्तुस्थित्यध्ययनाय)

पाठ्यपुस्तकस्य अस्य निर्माणे सहयोगार्थम् उत्तमकुमारः, अनिलशर्मा, मुकद्दस आजमः -- डी.टी.पी. संचालकाः; सतीशझा -- कॉपी-सम्पादकः; अचलकुमारः -- पाठसंशोधकः तथा च दिनेशकुमारः -- संगणककेन्द्र-प्रभारी इत्येषाम् अपि परिषद् हार्दम् कृतज्ञतां व्यक्तिकरोति। सन्दर्भेऽस्मिन् राष्ट्रियशैक्षिकानुसन्धान-प्रशिक्षणपरिषदः प्रकाशनविभागस्य सहयोगोऽपि प्रशंसनीयः वर्तते।